

KAPITEL 8 / CHAPTER 8⁸
**SPEECH COMPETENCE AS A COMPONENT OF THE DEVELOPMENT
OF LANGUAGE PERSONALITY OF AN EDUCATOR AND A CONDITION
FOR SUCCESSFUL EDUCATION**

DOI: 10.30890/2709-2313.2024-28-00-006

Вступ

Одне із завдань, яке стоїть перед освітніми закладами, – формування мовно-комунікативної компетентності як складника ключових компетентностей здобувачів освіти, що забезпечує ґрунтовну мовнокомунікативну підготовку. З огляду на це актуалізується ключовий напрям компетентнісно орієнтованого навчання, а саме: формування мовленнєвої компетентності здобувача освіти як особистості, що здатна слухати, сприймати та відтворювати інформацію, читати та розуміти текст, переконувати та обстоювати власну точку зору, висловлювати свої думки, міркування, погляди в усній і письмовій формах, вести діалог, брати участь у дискусіях тощо. Ці важливі завдання увиразнено в базових освітніх документах, з-поміж яких – Концепція «Нова українська школа», Державний стандарт початкової загальної освіти, закони України, які регламентують розвиток освіти (зокрема й вищої) тощо.

Зважаючи на це, пріоритетним постає проблема формування мовленнєвої компетентності здобувача освіти як провідного компонента не тільки загальної підготовки, розвитку особистості, а й як умови успішного навчання. Задля забезпечення означеної компетентності базові навчальні укладачі програми Нової української школи для 1–4 класів [7] наголошують: «Метою початкового курсу мовно-літературної освіти є розвиток особистості дитини засобами різних видів мовленнєвої діяльності, формування ключових, комунікативної та читацької компетентностей; розвиток здатності спілкуватися українською мовою для духовного, культурного й національного самовияву, послуговуватися нею в особистому й суспільному житті, у міжкультурному діалозі; збагачення

⁸*Authors: Bilavych Halyna Vasylivna, Ozarko Veronika Ruslanivna, Melnyk Diana Volodymyrivna, Khanas Oleksandra Ivanivna, Kitura Natalia Ruslanivna, Nevinska Olena Viktorivna*

емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей» [12].

У «Типовій освітній програмі, розробленій за керівництвом вченої О. Савченко (1–2 клас) з-поміж завдань, які спрямовані на реалізацію цієї мети, – «розвиток мислення, мовлення», «формування повноцінних навичок читання і письма, вміння брати участь у діалозі, інсценізаціях, створювати короткі усні й письмові монологічні висловлення», «залучення молодших школярів до практичного застосування умінь з різних видів мовленнєвої діяльності в навчальних і життєвих ситуаціях» [12]. Розв'язанню цих завдань слугують такі змістові лінії, як «Взаємодіємо усно», «Читаємо», «Взаємодіємо письмово», «Досліджуємо медіа», «Досліджуємо мовні явища». Так, зокрема, змістова лінія «Взаємодіємо усно» ставить за мету формувати в здобувачів освіти «уміння сприймати, аналізувати, інтерпретувати й оцінювати усну інформацію та використовувати її в різних комунікативних ситуаціях, спілкуватися усно з іншими людьми в діалогічній і монологічній формах заради досягнення певних життєвих цілей» [12].

8.1. Мовленнєва компетентність у структурі мовної освіти

Результати аналізу актуалізованої джерельної бази ([1; 2; 3; 4–5; 6; 8; 9–10; 14–15; 16]) дають підстави для висновку, що в науковій літературі немає чіткого визначення поняття «мовленнєва компетентність». Його зазвичай трактують як «уміння говорити, слухати, читати, писати, тобто вміння, пов'язані з мовленнєвою діяльністю, з побудовою монологічних і діалогічних висловлювань у конкретній ситуації, відповідно до рівнів мовної компетенції учасників спілкування» [6, с. 23]; під цим поняттям розуміють мовленнєву діяльність особистості, яка спрямована на сприйняття, продукування мовленнєвих висловлювань (як в усній, так і писемній формах), розглядають мовленнєву компетентність як складник комунікативної компетентності, яка відрізняється від мовної компетентності особистості насамперед тому, що є її складником,

позаяк позначає вужче поняття; мовленнєва компетентність є необхідним компонентом мовної особистості та є показником соціального стану людини, її індивідуальних особливостей тощо (про це зазначають учені Н. Бабич, А. Коваль, Л. Кравець, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Пономарів, П. Селігей, О. Сербенська та ін.).

За думкою вченої А. Богуш, «мовленнєва компетенція – це вміння адекватно і доречно практично користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати свої думки, бажання, наміри, прохання тощо), використовувати для цього як мовні, так і позамовні (міміка, жести, рухи) та інтонаційні засоби виразності мовлення» [5, с. 4]. Науковиця мовленнєву компетентність визначає як «вдосконалення комунікативних умінь в основних видах мовленнєвої діяльності – слуханні, говорінні, читанні та письмовій діяльності; уміння планувати свою мовленнєву і не мовленнєву поведінку, уміння застосовувати стилістичні багатства рідної мови» [4, с. 53]. Авторка Н. Лопатинська під мовленнєвою компетенцією розуміє «здатність особистості використовувати мову для досягнення поставлених конкретною мовленнєвою ситуацією цілей, використовуючи для цього мовні, позамовні та інтонаційні засоби виразності, відповідно до існуючих в мові норм та правил» [16, р. 192].

Отже, наведені окремі характеристики позначають мовленнєву компетентність як здатність особистості (у нашому випадку здобувача освіти) застосовувати знання української мови в процесі активного спілкування. На підставі теоретизувань науковців [4–5; 6; 8; 9–10; 16], зважаючи на власні напрацювання [1–3; 14–15], доречним вважаємо трактувати поняття «мовленнєва компетентність» як складника мовної особистості здобувача освіти, до структури цього складного наукового феномену входять компетенції в говорінні, аудіюванні, читанні та письмі. Під категорією «мовленнєва компетентність» розуміємо здатність особистості не тільки досконало знати норми сучасної української мови, володіти національно-мовною картиною світу, а й грамотно, доречно практично володіти українською мовою, базовими вміннями і навичками послуговування її словниковим запасом, граматичним

ладом, дотримуватися мовних норм у процесі спілкування (усного і писемного), володіти українським мовленнєвим етикетом, риторичними вміннями, усіма видами мовленнєвої діяльності для сприйняття та продукування мовленнєвих висловлювань у життєво важливих ситуаціях спілкування, стати національно-мовною особистістю, бути екологом української мови – дбати про чистоту української мови, уміти чути й бачити помилки у власному та чужому мовленні (вимовні, наголошування, помилки слововживання тощо), формувати вміння екологізувати мовне довікілля.

Наше бачення цієї наукової проблеми (1–3; 14–15] підтверджують напрацювання в галузі екології української мови низки вчених (Б. Ажнюк, О. Бондар, М. Калько, В. Калько, С. Клочко, Л. Лисиченко, Л. Масенко, М. Мірченко, В. Пасинок, О. Пономарів, А. Раду, П. Селігей, О. Семенець, О. Сербенська, О. Шевчук, Ю. Шелюх та ін.), автори яких засвідчують: у науці окреслюється окремий напрям дослідження – еколінгвістичний. Дослідники розробляють питання екології української мови в теорії і практиці, чітко виразняють такий напрям досліджень, як «лінгвістика помилок»/«помилкознавство», «девіатологія».

8.2. Практичний вимір формування мовленнєвої компетентності здобувачів освіти

Як уже зазначалося, з огляду на основні державні освітні документи, зміст навчання української мови в НУШ має яскраво виражений інтегрований характер, включає низку змістових напрямів: лінгвістичний, комунікативний, діяльнісний, пізнавально-прикладний тощо. За умов складних сучасних викликів, війни, перед якими постала НУШ, актуалізується робота над формуванням мовленнєвої компетентності здобувача початкової освіти як національно-мовної особистості. Вона повинна ґрунтуватися на українознавчій основі, тому вчитель має спрямувати свою діяльність на пошук засобів формування і виховання

національно-мовно картини світу молодшого школяра. Цього можна досягти, успішно розв'язавши певні завдання, зокрема: створювати мовленнєві ситуації, діалогізувати мовленнєву діяльність учнів, збагатити словниковий запас здобувачів початкової освіти етнолексикою, посилити їхню увагу до системних зв'язків української лексики, що полегшує добір слів, розвиває асоціативність мислення, спрямовувати увагу учнів на стиль як мовну діяльність людини за різних обставин, стиль як різні функції мови в суспільстві, позаяк стилі української літературної мови входять до системи культурних цінностей нації, володіти мовленнєвим етикетом українців; дотримуватися норм літературної мови, мати постійну потребу екологізувати власне мовлення, уміти бачити й чути мовленнєві негаразди в довір'ї, мати потребу екологізувати його [2, с. 104].

Для їх розв'язання доцільно звертатися до таких прийомів роботи на уроках української мови, як: правильне і точне вживання слів і словосполучень, пояснення їх лексичного значення; добір слів до певної мовної ситуації, урахування усталених правил поведінки в учнівському колективі на основі українського мовленнєвого етикету; складання словосполучень, речень, текстів на певну тематику, для різних стилів; редагування речень, текстів різних стилів; створення мінітворів; читання вголос, монологічні усні перекази та діалоги, бесіди; аналіз культури усного мовлення носіїв української мови тощо. За умов російської агресії важливо наповнити уроки української мови (і не тільки їх) українознавчим змістом, що передбачатиме розвиток самосвідомості здобувача початкової освіти як юного громадянина, виховання його як мовної особистості, як носія української культури, урешті, мовного еколога тощо.

Зміст навчання української мови в НУШ, що ґрунтується на розвитку національно-мовної картини світу молодшого школяра, полягає не тільки в засвоєнні української мови, а й опануванні українських культурних традицій, тому одним із ефективних засобів виховання національно-мовної особистості здобувача освіти загалом та формування його мовленнєвої компетентності зокрема є діяльність, що ґрунтується на вивченні, засвоєнні і трансляції української традиційної народної культури як суспільно-історичного явища, у

якому відбито світогляд, морально-етичні й естетичні цінності українського народу. Цього можна досягти, як підтверджує педагогічний досвід, за допомогою добору відповідних традиційних та інноваційних методів і прийомів, з-поміж яких «організація індивідуально-групових «контрактів» на основі мотивованого добору форм комунікативної підготовки учнів, створення ситуації успіху, що уможливорює підтримувати стійку мотивацію молодших школярів на активну навчально-пізнавальну і комунікативно-творчу діяльність під час уроків української мови та в позаурочний час; використання українознавчих текстів; редагування текстів у процесі оволодіння мовними знаннями і комунікативно-мовним уміннями учнів; прагнення до рефлексії суб'єктів мовної освіти за допомогою дискусії, опитування-діалогу, бесіди тощо»; застосування інноваційних методів і форм навчання, використання системи мовотворчих і риторичних завдань, завдань, «які мають риторичну спрямованість, ставлять учнів перед необхідністю варіативного застосування здобутих знань у різних комунікативних зв'язках, умовах і ситуаціях», «створення портфоліо з української мови як засобу контролю й узагальнення особистісно значущого соціально-комунікативного досвіду учнів початкової школи», створення насиченого діалогічно-комунікативного середовища, екологізація мовного довкілля тощо [2, с. 104–107].

Отже, організація національно-мовного насиченого середовища, що живить практико-орієнтований інтерес здобувачів початкової освіти до української мови, усної народної творчості, є важливим педагогічним завданням та дидактичною умовою формування мовленнєвої компетентності молодшого школяра як національно-мовної особистості, провідне місце в цьому процесі потрібно відвести активній комунікативній, творчій, науково-пошуковій діяльності учнів.

8.3. Створення мовноекологічного середовища в закладі освіти як умова формування мовленнєвої компетентності особистості

Як уже йшлося в підрозділі 2, є низка педагогічних умов, які сприяють ефективності процесу формування мовленнєвої компетентності здобувачів початкової освіти. З-поміж них виокремлюємо створення мовноекологічного довкілля в закладі освіти та позашкілля. Наведемо приклади досвіду розвитку мовної особистості молодшого школяра за умов позашкільного закладу освіти, зокрема в діяльності «Школи мовних екологів», «Школа риторів», які упродовж багатьох років активно працюють у НМЦ «Університет обдарованої дитини» (УОД) (очільник – доктор педагогічних наук, професор Г. Білавич), який діє при Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника. Особливу увагу звернено на збагачення мовлення учнів різними засобами, опанування знаннями про культуру мовлення, на попередження і подолання мовленнєвих недоліків, на розвиток мотивації в школярів щодо вдосконалення власного мовлення. Оригінальність проєктів «Школа мовних екологів» та «Школа риторів» (керівник – Г. Білавич) насамперед полягає в тому, що вони спрямовані на екологізацію мовного довкілля, підвищення мовленнєвої компетентності особистості. До їх реалізації залучено студентів педагогічного факультету, насамперед членів наукового гуртка «Мовні екологи» (староста – студентка Вероніка Озарко), мета діяльності якого (з-поміж іншого) є організація роботи шкіл УОДу на засадах ковчінгу. Ці освітні (мовно-риторичні) проєкти поєднують три покоління носіїв мови – викладачів, студентів, школярів, які формуються як мовні екологи. У такому освітньому середовищі відбувається процес поглиблення знань із сучасної української літературної мови, його учасники повсякчас підвищують власний рівень володіння мовленнєвою компетентністю. Саме учасники цих проєктів в УОДі створюють таке екологічно чисте мовне довкілля, яке (у силу різних об'єктивних обставин) неможливо створити на уроках та в позаурочній діяльності початкової школи. Програма занять у Школі мовних екологів та Школі риторів побудована таким

чином, щоб їх змістове наповнення допомогло здобувачам початкової освіти насамперед долати ті утруднення, які є в шкільному курсі української мови. Освітня місія і практичне значення Школи мовних екологів передовсім полягає і в тому, що учні, які відвідують УОД, виявляють стан мовної культури носіїв мови (школярів, ЗМІ, медіаносіїв, державних, освітніх, громадських та інших структур, рекламних агенцій, індустрії дозвілля та відпочинку тощо). Інноваційною формою діяльності Школи мовних екологів є практичні заняття у формі мовноекологічних експедицій, спрямовані на закріплення знань у сфері нормативності українського мовлення. За таких умов юні студенти УОДу стають мовними екологами: навчаються редагувати текст, формують навички зауважувати мовленнєві негаразди у своєму та чужому мовленні, реагувати на них, виправляючи помилки, прагнуть до власної мовленнєвої досконалості, очищують забруднене мовне довкілля міста від росіянізмів, англіцизмів, суржику та інших мовних покручів, здобувають початкові навички зі створення літературних текстів (пишуть конкурсні творчі роботи, проводять мінідослідження з проблем українського слововживання, культури і техніки мовлення, риторичної культури особистості та ін.).

Через участь учнів у Школі риторів відбувається їхнє становлення як ораторів – особистостей, які володіють навичками публічного мовлення, належним рівнем мовленнєвої культури, українським мовленнєвим етикетом, культурою і технікою мовлення, невербальними засобами мовлення, навчаються долати страх перед аудиторією, здобувають основи знань щодо створення та виголошення ораторських промов, навчаються вести розгорнутий монолог з певної проблеми, розвивають навички ведення суперечок, випрацьовують власний ораторський стиль, а також формують навички сценічного мистецтва, навчаються долати страх перед відеозйомкою, публічним виступом, виступом на сцені тощо. З-поміж цих завдань наріжним є піклування про формування культури усного мовлення юних студентів УОДу, створення середовища, у якому через постійне вправлення, наявність зразків правильного українського слововживання, наголошування слів тощо учні позбуваються слів-паразитів,

жестів-паразитів, суржику, росіянізмів та інших мовних покручів, тобто працюють над удосконаленням мовленнєвої компетентності. Сторінка Університету обдарованої дитини [13] широко висвітлює мовноекоекологічну діяльність здобувачів освіти, більш докладно про це – у наших окремих наукових публікаціях [1–3; 14–15].

8.4. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до формування мовленнєвої компетентності учнів у процесі позааудиторної роботи

Задля формування ключових компетентностей майбутнім учителям початкової школи потрібно добре оволодіти мовленнєвою культурою. Перед здобувачами вищої освіти та наукового ступеня нині з-поміж іншого стоїть низка завдань: підвищити особисту культуру письмового та усного спілкування, закласти основи професійних навичок та умінь у цій галузі, що передбачає досконале володіння мовленнєвою компетентністю. Результати теоретичних здобутків учених-екोलінгвістів поступово впроваджуються в освітню практику. Так, наприклад, у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника понад десять років на Педагогічному факультеті працює студентський гурток «Мовні екологи» (керівник – проф. Г. Білавич), члени якого не тільки активно вивчають проблеми екології української мови, формують уміння чути та бачити мовленнєві помилки, їх виправляти, підвищують мовленнєву культуру, оприлюднюють результати своїх досліджень через виступи на наукових конференціях різного рівня, публікації в українських та міжнародних наукових виданнях, формують риторичні вміння тощо [15], а й провадять активну мовноекоекологічну діяльність з-поміж учнів, зокрема в Університеті обдарованої дитини, де на засадах ковчингу проводять заняття в Школі мовних екологів та Школі риторів. Майбутні вчителі початкової школи періодично випускають стіннівку «Так говорять. Так правильно», словник «Наголошуймо правильно!», словник-порадник «Говорімо українською

правильно!»), своєрідні «захальвні книги», які покликані сприяти формуванню мовленнєвої компетентності, розвитку природного мовного чуття в носіїв української мови, екологізації мовного докiлля. З-помiж завдань гуртка – формувати мовноекологічні навички в здобувачiв вищої освіти; опанувати норми сучасної української мови, змiни в українському правописi (2019), основну загальнонаукову термiнологiю, поняття про екологiю українського наукового тексту; засвоїти рiзні види наукового дискурсу; систематизувати спеціальну наукову термiнологiю; з'ясувати особливостi формально-наукової й мовно-прагматичної органiзацiї наукового документа; вимоги до написання наукової статтi; сучасні вимоги до оформлення наукового тексту, бiблiографiї; засвоїти особливостi писемного наукового мовлення; умiти екологiзувати науковий текст; опрацювати структуру наукової статтi, яку подають до мiжнародного наукового видання; оформлення джерел за АРА; усвідомити особливостi культури наукової мови, наукового етикету; формувати здатнiсть бути екологом українського мовлення в уснiй i писемнi формах; ознайомити студентiв iз ключовими засадами ковчингу, готувати iх як очiльникiв майстер-класiв в Унiверситетi обдарованої дитини; здiйснювати екологiзацiю мовного середовища; спонукати студентiв брати участь у мiжнародних та всеукраїнських наукових конференцiях, симпозиумах iз публiкацiєю матерiалiв у мiжнародних монографiях та вiтчизняних наукових виданнях, зокрема й фахових iз педагогiки (категорiя Б); формувати риторичну культуру здобувачiв вищої освіти; знайомити студентiв iз науковим етикетом; формувати в студентiв навички в дiлянцi еристики; формувати навички в майбутнiх педагогiв щодо складання дорадчих, епiдейктичних, iнших промов, володiння ораторським мистецтвом пiд час публiчних виступiв, подолання страху перед аудиторiєю тощо.

Висновки

За сучасних умов розвитку української освіти зростає потреба у формуванні національно-мовної особистості здобувача освіти. Ґрунтовна мовнокомунікативна підготовка – одне із завдань, яке сьогодні стоїть перед закладом освіти. З огляду на це зростає необхідність формування в здобувача освіти мовленнєвої компетентності, яку розглядаємо як складник його мовної особистості. Відомо, що успішна організація процесу спілкування школярів, їхньої мовленнєвої культури безпосередньо впливає і на результати навчання, тому стає очевидним, що неможливо розвивати мовлення учнів, не враховуючи виховні можливості процесу спілкування. За таких умов постає проблема розвитку мовленнєвої компетентності здобувачів освіти не тільки на уроках у процесі навчальної діяльності у школі, а й поза її межами, у закладах позашкільної освіти, у сім'ї тощо. Звідси – і завдання сучасної методики навчання української мови в НУШ – формування високої культури усного й писемного мовлення молодших школярів, відповідно завдання вчителя полягають у тому, щоб виявити мовленнєві помилки учнів, виправити їх, сформувати в молодших школярів стійкі навички нормативного мовлення. Одна з умов реалізації цих завдань мовної освіти – це створення відповідного мовноекологічного середовища, у якому здобувач освіти почуватиметься комфортно та повсякчас чутиме зразки високої мовленнєвої культури. Задля цього потрібно організувати мовленнєву діяльність учнів так, щоб процес розвитку мовленнєвої культури відбувався комплексно, систематично, мав практико-орієнтований характер. Задля оптимізації процесу формування мовленнєвої компетентності здобувачів освіти варто використовувати, окрім традиційних, інноваційні методи й прийоми навчання, спрямовані на збагачення мовлення учнів різними засобами, опанування знаннями про культуру мовлення, попередження і подолання мовленнєвих недоліків, розвиток мотивації в дітей щодо вдосконалення власного мовлення, екологізацію мовного довкілля тощо. Участь здобувачів освіти в діяльності закладів позашкільля, наприклад у Школі

мовних екологів, Школі риторів при Університеті обдарованої дитини, який діє в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, сприяє створенню екологічно чистого в мовному сенсі освітнього середовища, що відкриває можливість побудови особистісно розвивального простору в галузі розвитку мовленнєвої компетентності особистості. Важливо підготувати майбутніх учителів до здійснення процесу розвитку мовної особистості молодшого школяра. За умов позааудиторної діяльності в закладі вищої освіти таким дієвим чинником може стати науковий гурток, участь у якому слугуватиме комунікативній діяльності майбутніх учителів початкової школи, забезпечуватиме професійний розвиток, розвиватиме національно-мовну особистість тощо.